

FAKTAARK

Fredningsgjennomgangen i Hedmark

I 2006 startet Riksantikvaren det landsdekkende prosjektet Fredningsgjennomgangen. Ved prosjektets slutt i 2013 skal hvert fylke ha gjennomgått alle fredningsvedtak som ble foretatt i perioden 1923-1979 og ha presisert omfanget av, formålet med og innholdet i fredningene.

Fredningsgjennomgangen i Hedmark omfatter omlag 140 bygninger fordelt på 74 anlegg. Til sammenligning omfatter prosjektet på landsbasis omlag 1900 bygninger fordelt på 920 anlegg.

FLATBYGDER, SKOGBYGDER OG FJELLBYGDER

Et variert naturgrunnlag har gitt utgangspunkt for stor variasjon i bosetting og livnæring i Hedmark. Solør, Odal, Hedmarken og Sør-Østerdal er preget av storgårder, småbruk, bureisingsbruk og plassbebyggelse med basis i åkerbruk og skogbruk. Fjellbygdens næringsgrunnlag er hentet fra februk med seterdaler, innlandsfiske fra fiskevollene, kullbrenning og frakt til og fra smeltehytter og gruver.

BYGGESKIKKEN

Historisk sett er fylket preget av store sosiale forskjeller. Mest påtagelig kommer dette til uttrykk gjennom byggeskikk og kulturlandskap i skog- og jordbruksbygdene som er preget av store sentrale gårder med plass- og småbrukbebyggelse i gårdenes randsoner eller i egne grender.

Byggeskikk før 1750

Før 1750 var det stor likhet i tundannelse og bygningsmiljø over hele fylket. Tunene besto av mange små og spesialiserte bygninger for folk, fe og forråd. Tunordningen kunne virke tilfeldig, men hovedmønsteret er likevel at bygningene ble plassert i inntun og uttun. Hvor stor og velstående en gård var, kom til syne mer gjennom hvor mange bygninger som sto i tunet. Mange, eller få forrådsbygninger, som loft og bur, kunne vise eiendommens bæreevne. Stuebygninger på en etasje dominerte, selv om det var innslag av større svalgangsbygninger på to etasjer på de største gårdene på flatbygdene og langs nedre del av Glomma.

Østerdalsstuer, barfrøstuer og gjestestuer

Den vanligste stuetypen, har stuerom med inngang fra en liten sval og et koveparti.

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og er faglig rådgiver for Miljøverndepartementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren har også ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført og har i denne sammenheng et overordnet faglig ansvar for fylkeskommunenes og Sametingets arbeid med kulturminner, kulturmiljøer og landskap.

På Løvhaugen i Rendalen kommune ble to stabbur fredet i 1924. Stabburene er eksempel på parvis oppsatte føderådsbygninger, et karakteristisk trekk i bygningsmiljøet i regionen.

Koven har flat himling med adkomst til et lite loft, også kalt ram, via en skyveluke og trappestige. Møbleringsplanen i stuene er strengt normert med fast plassering av matskap, framskap, bostkast, høysetet med hjørneskap, veggfaste benker, langbord og skatoll og stueur. Stuerommets størrelse, plassering av ildsted, dører, vinduene og de enkelte delene av inventaret er nøye forbundet med hverandre. Stuetypen har vært vanlig over store deler av innlandet og går under betegnelsen akershusisk. I Hedmark er flest bevart i opprinnelig form i Østerdalen, og kalles følgelig østerdalsstue. Barfrøstua er en helt spesiell variant av østerdalsstuene og bygningstypen finnes bare i Hedmark. Andre typer stuebygninger er gjestestue. Disse bygningene kan underdeles i flere typer; loftstuer, nattstuer og høgstuer. Gjuestuer beregnet på å huse gjester kan ha hatt forholdsvis stor utbredelse i Østerdalen i eldre tid, men få er bevart opp til våre dager. Gjuestuene har stått langs de gamle ferdssveiene. Interiøret i østerdalsstuene og gjestestue bærer preg av vakkert tømrer- og snekkerhåndverk. Flere markante bygdemalere og innredningsnekkere har satt sitt preg på stueinteriørene. I Midt-Østerdal kan dekormalingen tidfestes fra om lag 1780 til de første tiårene av 1800-tallet. I Nord-Østerdal er dekor i hovedsak bevart fra de første tiårene av 1800-tallet til om lag 1850.

Storgårdenes kulturlandskap i Sør-Hedmark etter 1750

På Hedmarken, sør i Østerdalen, i Solør og i Odal tok bygningsmiljøet til å endre seg fra de første tiårene etter 1750. Under påvirkning fra embets- og offisergårdene, men også gjennom de inntrykk bøndene selv fikk i kontakt med byene, ble det bygget store, panelte våningshus på to etasjer med flere og mer spesialiserte rom enn før. Stilimpulser fra rokokko og empire satte sitt preg på både eksteriør og interiør. Sluttresultatet er de store hvitemalte hovedbygningene med symmetrisk inndelte fasader, pilasterkledd laftehoder og fint

utformede inngangspartier, som vi forbinder med flatbygdene i dag.

Mot slutten av århundret fikk de selskap av de store stabburene på flere etasjer, og utover på 1800-tallet ble ruvende enhetslåver stadig vanligere. Det var ikke lenger mange, men få og store bygninger som signaliserte velstand. De små bygningene fikk ny bruk som eldhus og drengestuer eller ble flyttet ut av tunet til husmannsplasser og småbruk. Noen ble også gjenbrukt som deler av de nye bygningene. Det vide storgårdstunet med god avstand mellom hovedbygning og driftsbygninger, omgitt av innmarka er sluttproduktet av denne fasen.

Byggeskikk og tunstruktur i Østerdalen
Østerdalen omfatter gode jord- og skogbruksbygder og fjellbygder med marginale forhold for korndyrking. Elverum og Åmot har en utvikling som i hovedsak faller sammen med den en finner i Sør-Hedmark. Stor-Elvdal og Rendalen har også mye til felles med Sør-Hedmark, men med egne bygningshistoriske særtrekk. Ett av dem er at mens de små stuebygningene ble skiftet ut med våningshus på to etasjer både nord- og sør i Hedmark, valgte folk i Stor-Elvdal og Rendalen å bygge på stuene i lengderetningen. Østerdalsstuene fikk utvidet koveparti og tilbygget bakstue. I noen tilfelle fikk de bakstue både i lengderetningen og bak stuerommet. Gjennomslaget for våningshus på to etasjer ser ikke ut til å ha kommet før etter 1850 i disse bygningene.

I Østerdalen endret byggeskikk og tunstruktur seg senere enn i Sør-Hedmark. Tun med vinterstue og sommerstue, eldhusene og fjøs for stort og smått fe, stall, høyløer, låver og forrådsbygninger som bu, stabbur og loft var det vanlige frem til noen tiår inn på 1800-tallet i Nord-Østerdal. Deretter kom skiftet så raskt at det ved midten av hundreåret skal ha vært langt mellom østerdalsstuene på Tynset og i Os. Våningshus med midtgangs- eller midtkammerplan på to etasjer ble vanlig.

Hovedbygningen på Skansgården i Kongsvinger kommune ble fredet i 1923. Bygningen har regelmessig plasserte vinduer og pilasterkledd laftehoder.

Østerdalsstua på Flyen i Folldal kommune er et eksempel på en østerdalsstue fra annen halvdel av 1700-tallet.

Stuebygningen fra Hovde i Stor-Elvdal, nå på Glomdalsmuseet, har hatt funksjoner som kombinert bolig, gjesteloft og forrådsbygning.

Stabburet på Kloppmoen i Tolga kommune ble fredet i 1924. De dekorative treskulpturene som pryder fasaden sto opprinnelig i bergdirektør Hjorts hageanlegg på Hjortengan på Røros.

De gamle bygningene ble gjenbrukt i nye sammenhenger. Bedre lagerplass i våningshuset førte til at det var behov for færre loft og bur. De små og spesialiserte driftsbygningene ble også samlet til større enheter. I flatt åpent lende ble bygningene plassert i regelmessige firkanttun, gjerde i gjerde med nabobruket.

HVA BLE FREDET OG HVORFOR?

De tidligste fredningene i Hedmark ble innrapportert til og gjennomgått av Den antikvariske bygningsnemnd i 1923-1924. De såkalte "innberetningene" finnes trykt i Fortidsminneforeningens årbok for 1924.

I Hedmark fulgte fredningene på 1920-tallet det nasjonsbyggende programmet. Estetiske verdier ble tillagt stor vekt. I Østerdalen kommer dette til uttrykk ved at interiør og inventar regelmessig er fremhevet i innberetningen. I Sør-Hedmark ligger vekten på stilpreget i eksteriøret. Utvalget har skapt et todelt mønster. I Østerdalen omfattet fredningene først og fremst alderdommelige bygningstyper, som østerdalsstuer med og uten barfrø, loftstuer og gjestestuer, i Sør-Hedmark de store hovedbygningene som representerer storbøndernes byggeskikk fra etter 1750 til et par tiår inn på 1800-tallet.

Stuebygninger og loftstuer

Mange av de fredete bygningene i Hedmark er stuebygninger. Nord for Stor-Elvdal og Rendalen har de fredede østerdalsstuene et preg som oppfattes som mer alderdommelig enn lenger sør i dalen. Embretstua fra *Lillestu-Koppang* i Stor-Elvdal kommune ble fredet i 1923 som et eksempel på østerdalsstuer som regional variant av den akershusiske stuetyper i Midt-Østerdal. Det er også fredet eksempler på Barfrøstua. Barfrøstuene kjennetegnes ved deres karakteristiske inngangsparti i to etasjer der taket har egen røsting. I Hedmark er det registrert barfrøstuer fra Åmot til Tynset, med tyngdepunkt i Stor-Elvdal og Rendalen.

Barfrøstua på *Neby* i Tynset kommune ble fredet i 1923 som et eksempel på bygningstypen fra tidlig 1800-tall i Østerdalen.

Blant loftbygningene finnes det både stuebygninger, også kalt loftstuer og gjestestuer. Loftstuene har samme grunnplan som østerdalsstuene og er nok i mange tilfeller en form for utvidelse av dem. Loftstua på *Kvebergjordet* i Alvdal kommune er et eksempel på toetasjes stuebygning/loftstue med langsva og kortsva. Gjuestuene kan deles inn i to hovedkategorier, høgstuene, som har gjesterom i annen etasje og nattstuene, som enten bare har én etasje eller har gjesterom i første etasje og forrådsrom i annen etasje. Gamlestuen fra *Frogner* i Vang, nå på Hedmarks-museet, er et eksempel på høgstuene som bygningstype. Bygningen, som ble oppført i 1713, har et gjesterom i andre etasje kalt «Løytnantkammeret». Hårsetloftet på *Øvre Hanestad* i Rendalen kommune er eksempel på en nattstue. Her ble rommet i første etasje brukt som gjestestue og rommet i andre etasje ble brukt som klesloft. Med datering til 1695 er Hårsetloftet også blant de eldste kjente bygningene i Hedmark.

Hovedbygninger

De store fredete hovedbygningene er bygget innenfor et forholdsvis kort tidsrom. Stilpreget er påvirket av empire, de eldste med en gjenklang av rokokko, både i eksteriør og planløsning. Bygningene er oppført i to etasjer med loft. Blant de fredede hovedbygningene er bygningene på *Ringnes* i Stange kommune, *Grinder* i Grue kommune og *Odals Værk* i Sør-Odal kommune de eldste. Alle sto ferdig i løpet av annen halvdel av 1760-årene. Den opprinnelige fasadeutformingen er i hovedsak bevart. Grinder har det tydeligste rokokkopreget. Den store bygningskroppen er inndelt i regelmessige pilasterkledd felt som gir den et verdig og imponerende inntrykk. Hovedbygningen på *Odals Værk* har en stramt oppbygd fasade. Preget understrekes av svalgangen som går over hele fasaden mot gårdsplassen og bæres av slanke

Da Lov um bygningsfredning trådte i kraft i 1921, ble Den antikvariske bygningsnemnd oppnevnt av departementet. Nemnda skulle ha ansvar for alle spørsmål tilknyttet fredete bygninger. Det var lovfestet at nemnda skulle bestå av fem menn, hvorav riksantikvaren var den ene. Av de øvrige medlemmene skulle én være arkitekt, én jurist og én bygningskyndig. Nemnda besto inntil bygningsfredningsloven ble erstattet av kulturminneloven i 1978.

Stuebygningen på *Nystu Undset* i Rendalen kommune er et eksempel på en barfrøstue fra siste halvdel av 1700-tallet.

På *Holm* i Os kommune ble hovedbygning og stabbur fredet i 1924. Bygningene er eksempel på gårdsbebyggelse hos velbergede bønder i Nord-Østerdal ved overgangen til 1800.

doriske søyler. Inngangspartiet har et behersket rokokkopreg. Hovedbygningen på *Ringnes* har et enkelt og harmonisk empirepreg som brytes av bislaget foran kjøkkeninngangen som er tydelig inspirert av skilderhus. Den trefløyede lave hovedbygningen på *Skinnaarbøl* i Vinger, som ble påbegynt på overgangen mellom 17- og 1800-tallet står i en klasse for seg. Den er oppført av stampet jord med lyng og halm som bindemiddel. Materialet gir den et mykt preg. Det eneste som bryter de harmoniske lange fasadene er to elegante søylebårne baldakiner over henholdsvis hovedinngangen og utgangen til parken.

Andre enkeltbygninger

I tillegg til stuebygninger i Østerdalen og hovedbygninger tilknyttet storgårdene ble det fredet et utvalg enkeltbygninger. I Ås i Rendalen kommune ble stabburet fredet i 1924 som en viktig representant for de eldste bevarte forrådsbygningene i Østerdalen. Bygningen, med innhogd årstall 1686, er en alderdommelig variant av bur som bygningstype. På storgårdene i regionen var det på grunn av driftsforhold behov for spesielt stort hestehold. Stallen på *Simenstad* i Ringsaker kommune ble fredet i 1923 som eksempel på de såkalte storstallene på Hedmarken. På *Torshov* i Hamar kommune ble fjøset fredet i 1923. Fjøset er enestående eksempel i norsk bygningshistorie på en driftsbygning inspirert av de store *haubargene*, flerfunksjonsbygninger som er kjent fra Nordsjøkysten fra Sønderjylland til Nederland.

Anlegg

I Hedmark er det mange fredninger som omfatter kun en eller noen få bygninger. Det er imidlertid også fredet noen større anlegg. *Husan Nordre* i Alvdal kommune er et eksempel på dette. Her ble hele 15 bygninger fredet som eksempel på tradisjonell bebyggelse fra slutten av 1600-tallet til begynnelsen av 1800-tallet på et mindre bruk i Nord-Østerdal. Tunordningen med mange små, spesialiserte bygninger, ordnet i noe uregelmessige inntun og uttun, er karakteristisk for byggeskikken i Nord-Østerdal før hamskiftet.

Fredet i Kongsvinger

Øvrebyen i Kongsvinger vokste frem som bydannelse under Kongsvinger festning i løpet av annen halvdel av 1700-tallet. Den er den eneste av hedmarksbyene som hadde bebyggelse gammel nok til at det var aktuelt å gå til fredning. I Øvrebyen ble fem bygårder valgt ut. Hovedbygningene er alle store og påvirket

av empire. Mye av bakgårdsbebyggelsen, som fjøs, stall, stabbur, drengestuer og bryggerhus er bevart. Et annet fellestrekk er at de alle for en kortere eller lengre periode hadde vært knyttet til virksomheten på Kongsvinger festning. Enten som militærlasarett eller som boliger for offiserene. *Christian Christiansens gård*, som ble bygget som kjøpmannsgård er en god representant for disse anleggene.

ERFARINGENE FRA FREDNINGSGJENNOMGANGEN

I arbeidet med fredningsgjennomgangen har Hedmark fylkeskommune foretatt befaringer og registreringer av de fredede bygningene. Den oppdaterte registreringen av bygningene og den gode dialogen med eierne vil danne et godt grunnlag for det videre samarbeidet om de fredede anleggene mellom eier, fylkeskommune og Riksantikvaren.

Anlegget Husan nordre i Alvdal ble fredet i 1941. I innberetningen fra 1923 kan en lese at "Det gamle tun er i sin helhet bevaret og viser et typisk smaabruker-anlæg."